

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI INNOVATSION
RIVOJLANISH VAZIRLIGI

DAVLAT TILINI RIVOJLANTIRISH DEPARTAMENTI

BUXORO VILOYAT HOKIMLIGI

DAVLAT TILI – IJTIMOIIY TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

*(O'zbek tiliga Davlat tili maqomi berilganligining 31 yilligiga
bag'ishlangan respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari)*

DAVLAT TILI – IJTIMOIIY TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

“Davlat tili – ijtimoiy taraqqiyot va milliy yuksalish mezoni” mavzusida Respublika masofaviy ilmiy-amaliy anjumani ilmiy maqola va tezislari to‘plami. (2020-yil,16-oktabr). Buxoro: 2020-y. 706 bet.

MAS’UL MUHARRIR:

Ahmedov A.R. – f.f.n., dotsent

TAQRIZCHILAR:

Abuzalova M.Q. – f.f.d., prof. Nazarova S.A. – f.f.n., dots.
Eshonqulov H.P. – f.f.n., dots. Yo‘ldosheva D.N. – p.f.n. dots.

TO`PLOVCHI VA NASHRGA TAYYORLOVCHI:

G‘aybullayeva N.I. – f.f.f.d (PhD)

Tosheva D.A. – f.f.f.d (PhD)

G‘ulomova Sh.Q. – f.f.f.d (PhD)

Ushbu Respublika masofaviy ilmiy-amaliy anjumanining ilmiy maqola va tezislari to‘plamida O‘zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni qabul qilinganining 31 yilligi hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-5850-son Farmonida ko‘zda tutilgan “O‘zbek tili bayrami kuni”ni keng nishonlash, jumladan: o‘zbek tilining davlat tili sifatida nufuzini oshirish va qo‘llanish ko‘lamini yanada kengaytirish shuningdek o‘zbek tilining davlat va jamiyat hayotidagi mavqeyini yanada yuksaltirish, davlat tilining rivojlanishi, tarixiy taraqqiyoti, istiqboli bilan bog‘liq ilmiy tadqiqotlar samarasini oshirish, o‘zbek nazariy tilshunosligi, leksikologiya hamda leksikografiyasi, til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasida belgilangan vazifalar va amaliy filologiyani rivojlantirish, o‘zbek tili ta’limi muammolari, davlat tilida ish yuritish va nutq madaniyati masalalari borasida fikr va tajriba almashish, sohada amalga oshirilayotgan ishlarni tahlil qilish va bu boradagi takliflarni ishlab chiqish bo‘yicha ilmiy, amaliy va uslubiy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Mazkur to‘plamga kiritilgan maqolalar va tezislarning mazmuni, statistik ma’lumotlar hamda bildirilgan fikr va mulohazalarga mualliflarning o‘zlari mas’uldirlar.

**DAVLAT TILI – IJTIMOIIY TARAQQIYOT VA
MILLIY YUKSALISH MEZONI**

Tosheva D. Ubaydova D. Raximova N.	Ot komponentli o'zbek xalq maqollarining milliy-madaniy hamda lisoniy xususiyatlari	306
Ubaydullayev X.	Nemis tilidagi o'simlik nomlari bilan qo'llanilgan frazeologik birliklar xususida	310
Xasanov R.	O'zbek tilidagi sportga oid ayrim inglizcha so'zlar	313
Xayrullayeva M	Toponimiyasiga xos ayrim xususiyatlar	315
Xolmuxamedov B.F.	Sifatdagi leksemalashuv hodisasi haqida	318
Yigitaliyev U. Umidjonov Sh.	Leksik birliklarning assotsiativ tadqiqi	321
Zayirova K.M.	Qoraqalpoq tilida erkak odamlarning bosh kiyimi atamalarining lingvistik tahlili	326
Ziyotova S.E.	"Mehrobdan chayon" asarida moliya-soliqqa oid terminlarning qo'llanilishi	330
O'rayeva D.	O'zbek ijodkorlarining pereyonimlardan foydalanish mahorati	334
Qilichev B.E	Arg'un, chandir, saroy, etnonimlari haqida	337
G'aybullayeva M.I.	Termin va terminologiyani o'rganilish tarixi	341
G'aybullayeva N.I. Sayfulloyev A. A.	Tibbiyot leksikografiyasiga oid ayrim mulohazalar	345
Sharipova M. J.	"QO'Y" LMGi asosida shakllangan o'zbek xalq maqollarida variantlilik	350
Shoyimqulova M.Sh.	Texnik oliy o'quv yurtlarida o'zbek tili ta'limi va mustaqil ishlarda testlardan foydalanish	353
Po'latova S	Shevaga bugungi munosabat	355

**4-SHO'BA: AMALIY FILOLOGIYANI RIVOJLANTIRISH
IJTIMOIIY ZARURIYAT SIFATIDA**

Muallif (lar)	Mavzu	Bet
Abuzalova M.K.	Til – har bir millat madaniyatining o'zagi	358
Absaidova M.	Tilning – turizm sohasini rivojlantirishida tutgan o'rni	364

ТИББИЁТ ЛЕКСИКОГРАФИЯСИГА ОИД АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Н.И.Ғайбуллаева

БухДУ ўқитувчиси PhD

А. А.Сайфуллоев

БухДУ изланувчиси

Аннотация: Мазкур мақолада тиббиёт терминологиясининг тарихи тўғрисида халқаро ва республика миқёсида қилинган илмий тадқиқот ишлари ҳақида маълумот берилди. Шу билан бирга ўзбек тилшунослигидайўқолиб бораётган халқона атамаларимизни қайта тиклаш, ёки лингвистика ва тиббиёт оралигида ечимини кутаётган муҳим масалаларни бартараф этилишига оид электрон луғатлар яратилиши муҳимлиги таъкидланди.

Асосий қисм: Давлат тилининг нуфузи масаласи ҳамон ҳамманинг диққат марказида. Бу – миллий гурур, она тилимизнинг тақдири, уни асраш, келажак авлодларга етиб бориш имкониятини яратиш билан боғлиқ. Қолаверса, ўз миллий тилига ҳурмат мамлакатимизнинг дунёда муносиб эътирофга эга бўлишида ҳам муҳим омил сифатида қаралади. Чунки, бутунги глобаллашув даврида ўзлигини англаган ҳар бир халқ миллати ва миллий кадриятларини асраб қолиш устида тинимсиз бош қотирмоқда. Техниканинг шиддатли ривожини, сиёсий-иқтисодий жараёнлар суръати ва маданиятлараро мулоқот кучайиб бораётган ҳозирги даврда замон билан ҳамнафас юришга, ўзининг тили, маданиятига бу жараёнларнинг “емирилиб кетиш” даражасидаги салбий таъсирини имкон қадар камайтиришга ҳаракат қилмоқда. Бундай глобаллашув жараёнида нафақат тилшунослар учун балки, барча касб эгалари учун миллий тилимизнинг софлигини сақлаш, унинг луғат бойлигини ошириш, турли соҳаларда замонавий атамаларнинг ўзбекча муқобилини яратиш, уларнинг бир хил қўлланишини таъминлаш долзарб вазифа бўлиб турибди. Айни дамда тилшунослик ва тиббиёт кесишувида амалга ошириладиган илмий тадқиқотлар мазкур вазифалар ечими сифатида тиббий терминология равнақи учун асос вазифасини ўтайди.

DAVLAT TILI – IJTIMOIIY TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

Тиббий терминология соҳаси алоҳида семантик майдон сифатида фан билан, фан тараққиёти, ундаги янгиликлар ва ўзгаришлар билан бевосита боғлиқ ҳолда юзага келади, яшайди ва соҳа учун хизмат қилади. Тиббиётни терминсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки фаннинг мавжудлиги ва ривожланиши маълум маънода терминлар билан боғлиқ. Термин фаннинг яшаш ва курашиш қуролидир.

Тиббиётга оид терминлар узоқ-узоқ ўтмишдаёқ шакллана бошланган. Тиббиёт терминологияси тарихига назар ташлаймиз. Сурия, Бобил, қадимги Миср ва қадимги Юнонистон тиббиётнинг асосини ташкил этган бўлсада, бизгача шифокорлар ёзувларидан ҳеч қандай тил далиллари топилмаган. Ҳиндистон, Миср халқларнинг тиббий лугати ва Европа тиббий терминологиясининг хронологияси Гиппократнинг асарлари ва унга бағишланган “Гиппократ тўплами” дан кўплаб тиббий мерос бизгача етиб келганлигидан хабар беради. Аристотель ҳам тиббий лугатни тўлдириш учун кўп ишларни амалга оширган. Тиббий атамалар тарихидаги кейинги босқич Элинистик давр Рим ва Лотин терминологиясининг ривожланиши билан боғлиқ. IX- X асрларда араб тиббий терминологияси ривожлана бошланди. Гиппократнинг деярли барча асарлари араб тилига таржима қилинди.

XV асрга келиб араб тиббиёт тили кучсизланиб, яна лотин тиббий терминологияси ривожлана бошланди. Қадимги рус тиббий лугатлари яратила бошланди. Рус тиббий терминологияси юнон-лотин тиллари асосида ривожланди. Дунё тилшунослигида тиббий терминология кўплаб тадқиқотчилар томонидан ўрганилган ва турли илмий муҳокамага сабаб бўлган масаладир. А.А. Реформатского, Г.О. Винокура, В.В. Виноградова, Д.С. Лотте, В.М. Лейчика, В.П. Даниленко, Б.Н. Головина, С.В. Гринева, В. А. Татарина, А.И. Моисеева, В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Д.С. Лотте, Кобрин, А.С. Герд, В.А.Татарин, Н.Б. Гвишиани, П.Н. Денисов, Л.А. Капанадзе, Т.Л. Канделаки, А.В. Суперанская, Г.П. Немец, И.М. Кобозева, Т.Х. Каде, Л.Ю. Буянова, С.Г. Казарина каби тилшунос олимлар томонидан тиббий терминлар, тиббиёт лексикасининг турли томонларини лотин-рус-инглиз тили материаллари асосида тадқиқ этишган. Мазкур тадқиқотчилар талқинида тиббиёт терминларнинг турли қирралари, хусусан,

уларнинг этимологияси, шаклланиш омиллари, маъновий гуруҳлари ҳамда функционал жиҳатлари, миллий-ментал хусусиятлари изоҳланган қатор луғат ва электрон луғатлар яратилган.

Ўзбек тилшунослигида ҳам тиббий терминология бўйича қатор илмий изланишлар олиб борилган. Азимжон Қосимовнинг “Русча-ўзбекча-лотинча фармацевтик терминлар луғати” (1990) – бу луғат доришунослар учун мўлжалланган бўлиб, дори ва доривор ўсимликлар номи алифбо тартибида берилиб русча, лотинча терминларнинг қисқача ўзбекча таржималари берилган. Масалан:

Бальзам – бальзам – balysum (кўринишида) терминлар берилган.

Бундан ташқари олимнинг “Русча-ўзбекча-лотинча доривор ўсимликлар луғати” (1992), “Доривор ўсимликлар” (1994), “Инглизча-ўзбекча-русча анатомик терминлар луғати” (2006) “Тиббиёт ходимлари луғати” ҳам(1998) мавжуд. Унинг 4 жилдлик “Тиббий терминлар изоҳли луғати” (2003, 2008)нинг биринчи жилдида фақат ўзбекча бир лексемали (туб, ясама, кўшма) ва ўзбекча луғавий бириклар бирикувидан ясалган бирикма терминлар жой олган. Мазкур луғатнинг ҳам асосий гоёси шундан иборатдир. Ишнинг иккинчи жилдида ўзбек тилига Европа тилларидан рус тили орқали ўзгаришсиз кириб келган терминлар ўз аксини топади. Луғатнинг 3 жилди она тилимиз аффикслари ёрдамида ўзбекчаштирилган русча – байналмилал лексемалар улар иштирокида ясалган ўзбекча бирикма терминларини қамраб олади. 4 жилдда ҳам фақат ўзбекча терминлар берилган. Луғатнинг тузилиши қўйидаги тартибдир: дастлаб уяча номи яъни асосий (бош) термин, кейин эса қавс ичида агар бўлса унинг синонимлари, сўнгра эса изоҳ матн берилади. Матн тутагач яна асосий маънога тенг кела оладиган дифференцияланмаган агар бўлса иккинчи асосий термин иккинчи ном (Ик. номи) тарзида келтирилди. Ниҳоят, ўзбекча асосий терминга эквивалент бўла оладиган русча термин мавжуд бўлганда у ҳам (агар бўлса) синонимлари билан бирга кўрсатилган.

Масалан: Елли қорасон – анаэроб инфекциянинг эмфиземтоз хили.

Ик. номи Газли қорасон, Рус. Газовая гангрена

DAVLAT TILI – IJTIMOIIY TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

Ёлқин Тўрақуловнинг “Тиббиёт қомусий луғати” да ҳам тиббий терминлар изоҳланган. Ушбу Тиббиёт қомусий луғати ўзбек тилида биринчи марта нашр этилган. У 7000 дан ортиқ терминни ўз ичига олади. Унда тиббиёт амалиётида кўп ишлатиладиган тушунчалар билан бир қаторда унга боғлиқ соҳалар: умумий биология, физиология, биокимё, генетика, вирусология, бактериология, иммунология, молекуляр биология ва ҳ.к. га оид терминлар, шунингдек Ўзбекистонда ўсадиган доривор ўсимликлар, улардан олинладиган ҳамда сунъий дори-дармонлар ҳақида ҳам маълумотлар берилган. Луғатда амалда кенг қўлланиб келинаётган баъзи атамалар (масалан, группа - гуруҳ, нерв - асаб, орган - аъзо, форма - шакл ва б.) нинг иккала шакли ҳам берилган. Ўқувчиларга қулайлик туғдириш мақсадида китоб охирида қисқача ўзбекча-русча тиббий луғат илова қилинган. Луғат шифокорлар, тиббиётнинг турли соҳаларида илмий иш олиб бораётганлар, тиббиёт институтларининг талабалари ва шу соҳага қизиқувчи кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

А.Усмонхўжаев ва бошқа ҳаммуаллифлар: Э.И.Баситханова, М.С.Тураханова «Катта тиббиёт ўқув луғати» ҳозирги замон тиббиётида қўлланиладиган 10000 атрофидаги клиник терминлар ва тиббий тушунчаларни ўз ичига қамраб олган. У умумий амалиёт врачлари, фармасевтлар, таржимонлар, тиббиёт муассасалари ходимлари ҳамда тиббиёт институтлари ва коллежлари ўқитувчилари, талабалари учун терминлар моҳиятини русча ва лотин ёзувига асосланган янги ўзбек алифбосида ўзлаштиришда бебаҳо ёрдам кўрсатади. Луғатда асосий клиник терминлар ва тиббий тушунчалар билан бир қаторда анатомия, физиология, хирургия, тиббий психология, психотерапия, стоматология, биокимё, фармакология, психиатрия, ҳамширалик иши ҳамда соғлиқни сақлаш муассасалари ва бошқа жабҳаларда кенг қўлланиладиган янги атамалар ҳам ўрин олган. Луғатдаги русча – байналмилал клиник терминларнинг изоҳи русча, ўзбекча-кирилл ва лотин ёзувига асосланган янги ўзбек алифбосида берилган бўлиб у барча врачлар, бакалаврлар, магистрлар, ўқитувчи ва талабаларга қулайлик туғдиради. Луғатнинг анатомияга оид терминлари 2009 йилда нашр қилинган «Тиббий терминлар энциклопедик луғати» га асосланган ҳолда тайёрланган.

Абдукарим Усмонхўжаев, Маҳкам Маҳмуд, Масъуда Тўрахонова, Муҳаммаджон Ҳамроев ҳаммуаллифлигида «Ўзбек халқ табобати атамаларининг изоҳли луғати». «Янги аср авлоди», 2005. Ўзбек халқ табобати асрлар давомида халқ анъаналари асосида эътироф этилган, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган касалликнинг олдини олиш, соғломлаштириш, ташхис қўйиш, инсонни яхлит ўрганиш ва фақат табиий ашёлар билан даволаш ҳақидаги луғатдир. Ўзбек халқ табобати ўзининг назарий асослари ва амалиётидан иборат бўлган яхлит бир илмдир. Фаннинг биринчи қисми тўрт унсур таълимоти, мизож таълимоти, тўрт хил таълимоти, аъзолар таълимоти, қувватлар таълимоти, руҳ таълимоти каби таълимотлардан ташкил топган ўзига хос мукамал назарий асослардир. Тиббиётга оид араб-форс ва қадимги ўзбек тили асосида тайёрланган.

Бундан ташқари жуда кўплаб тиббий терминларга оид АBBYU Lingvo таркибига кирувчи тиббиётга оид онлайн луғатлар, таржима луғатлари, изоҳли луғатларнинг электрон вариантлари яратилган. Бу луғатларда ҳар бир тиббий терминнинг алифбо тартибидаги изоҳи қидирув тугмаси орқали аниқланади. Тиббий оммабоп порталларда турли хилдаги кассаликлар тарихи, доришунослик атамалари, энциклопедик луғатлар, тиббиёт янгиликлари ҳақида маълумотлар билан танишиш имкониятига эга бўласиз.

Аммо ўзбек тилшунослигида тиббий атамаларнинг электрон луғатлари мавжуд эмас. Электрон луғатларнинг афзалликлари шундаки, ўзбек тилшунослигида йўқолиб бораётган халқона атамаларимизни қайта тиклаш, ёки лингвистика ва тиббиёт ораллигида ечимини кутаётган муҳим масалаларни бартараф этишга хизмат қилади. Тиббий атамалар электрон луғат юқоридаги луғатлардан батамом фарқланиб, унда тиббиётга оид атамалар (терминлардан фарқланган ҳолда халқона услубда яъни оммабоп услубда) бадиий тасвирлар орқали изоҳланади. Тиббий лексикография соҳасининг онлайн ривожига ҳамда лексеманинг бутун моҳиятини тезкорлик билан китобхонга етказиш имкониятини беради. Маълумки, маълумотларни қайта ишлаш тартибини автоматлаштириш, янги фаол лексикографик системаларни яратиш, бунинг натижаси сифатида анъанавий луғатлардан автоматлашган (электрон) луғатлар яратишга ўтиш давр талаби саналади.

DAVLAT TILI – IJTIMOIIY TARAQQIYOT VA MILLIY YUKSALISH MEZONI

Зеро, соҳа лингвистикасига киришиш жамият тараққиёти билан амалий боғлиқ. Чунки жамият саломатлиги шахнинг руҳий, жисмоний, маънавий соғломлигига боғлиқ. Демак, бу борада электрон лугат аҳолининг турли тоифа ва қатлам вакиллари билан иш кўрадиган тиббиёт соҳаси мутахассис-ходимлари учун ўз фаолияти жараёнида юксак маданий нутқ кўникмаларига эга бўлишлари ҳамда тил захирасидаги ҳар бир сўздан эҳтиёткорона фойдаланишлари улар касбий маҳоратининг зарурий шарти бўлган лисоний воситаларга масъулиятли ёндашишини талаб қилади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Қосимов А. Тиббий терминлар изоҳли лугати. Икки жилдлик. 2-жилд. – Тошкент: Абу Али ибн Сино, 2003. – 568 б.
2. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик. 4-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006. – 671 б.
3. Ҳожиёв А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002. 164 б.
4. Ҳомидий Ҳ., Абдуллаева Ш., Иброҳимова С. Адабиётшунослик терминлари лугати // Н. Маллаев таҳририда. – Тошкент: Ўқитувчи, 1967. – 300 б.

“QO‘Y” LMG I ASOSIDA SHAKLLANGAN O‘ZBEK XALQ MAQOLLARIDA VARIANTLILIK

Sharipova Maftuna Jamshidovna,
Davlat tilida ish yuritish asoslarini
o‘qitish va malaka oshirish markazining
Buxoro hududiy bo‘linmasi uslubchisi

ANNOTATSIYA: Ushbu ilmiy maqolada xonaki hayvonlar sirasiga kiruvchi “qo‘y” lug‘aviy-ma‘noviy guruhi asosida shakllangan xalq maqollaridagi variantlilik hodisasi yoritilgan. Leksik variantlar o‘z ichida so‘z turkumlari bo‘yicha guruhlariga ajratilgan. Paremlar badiiy asarlardan olingan parchalar orqali izohlangan.